

درآمدی بروضعيت‌سنجه دانش رجال در سده اخیر حوزه علميّه قم

مهدي غلامعلی

(استاديار گروه حدیث دانشگاه قرآن و حدیث)

Mahdigh53@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۰۷

چکیده

در این پژوهش، وضعیت اقبال به دانش رجال در صدسال اخیر حوزه علمیّه قم بررسی می‌شود. بدین منظور، رجال پژوهان، کتاب‌های رجالی، پژوهش‌های رجالی و نظریات رجالی در این سده، بررسی شدند. روشن شد که در ابتدای سده جاری، شماری از شاگردان شیخ مرتضی انصاری، آثار رجالی معدودی را در قم منتشر ساخته بودند؛ ولی نتوانستند حرکت منسجم یا تحول رجالی‌ای را رقم بزنند؛ اما «روش‌های رجالی آیة الله بروجردی» و همچنین «پیروزی انقلاب اسلامی» را می‌توان دور خدادی دانست که سبب گسترش رجال پژوهی در یک‌صد سال اخیر قم شده است. عنایت آیة الله بروجردی به دانش رجال – به‌ویژه مسئله طبقات – در قم به صورت یک جریان بروز پیدا کرد. اگرچه ایشان در اعتبار سنجه روایات، بیشتر قرائی دلالی و پیرامونی را بر دانش رجال مقدم می‌ساخت، اما نظریات و ملاحظات رجالی متعددی را در نظر داشت. پیروزی انقلاب اسلامی نیز در گسترش مؤسسات آموزشی و پژوهشی، تأليف و تحقیق کتاب‌ها و مقالات رجالی، تأثیر بسزایی داشته است. گفتنی است که تأليف کتاب معجم رجال الحديث، روش رجالی آیة الله خویی و حضور شاگردان ایشان در قم نیز رخداد سومی است که در اهتمام گروهی از طلّاب و اساتید به شیوه سند محور، مؤثر بوده است. در این پژوهش به اجمال و اختصار به مؤلفان آثار رجالی، پژوهش‌ها و

مراکز آموزشی و پژوهشی معاصر در قم اشاره شده است.
کلیدواژه‌ها: دانش رجال، تاریخ رجال معاصر، مراکز آموزشی و پژوهشی، حوزه علمیه قم، سدۀ حوزه.

«این مقاله با حمایت دبیرخانه دائمی کنگره یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم، دستاوردها و نکوداشت آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری یزدی ؑ تألیف شده است.»

درآمد

دانش رجال در کنار دانش‌های فقه‌الحدیث و مصطلحات، سه رکن اصلی علوم حدیث را سامان می‌دهند. این دانش نیز مانند سایر علوم، تعریف‌های گوناگونی را به خود دیده است. یکی از مهم‌ترین تعاریف دانش رجال، عبارت است از: «أَنَّهُ الْعِلْمُ بِأَحَوَالِ رُوَاةِ الْخَبَرِ الْوَاحِدِ ذَاتًا وَ وَصْفًا وَ مَدْحًا وَ قَدْحًا وَ مَا فِي حُكْمِهِمَا؛ رجال، دانشی است که به شناخت احوال روایان خبر واحد از حیث ذات (هویت) و وصف، مدح و قدح و عباراتی که در حکم آن‌هاست، می‌پردازد» (کنی، ۱۴۲۱: ۳۲).

بر اساس تعریف ملا علی کنی، علم رجال، دو وظیفه اصلی دارد: تعیین هویت شخص راوی و تعیین میزان اعتبار اخبار راوی از طریق اوصاف رجالی او (توثیق و تضعیف). اگر بتوان برای این دانش، اهداف متعددی را در نظر گرفت، می‌توان سه هدف ابتدایی، متوسط و نهایی را در راوی‌شناسی، سندشناسی و دستیابی به سنت تصویر کرد.

یک کارشناس علوم اسلامی ناگزیر است برای شناخت احادیث صحیح و معتبر از احادیث نادرست، به بررسی آنها بپردازد که امری ضروری است و بخشی از این شناخت و بررسی روایات، از شناخت روایان (رجال) احادیث به دست می‌آید.

می‌توان گفت، پیشینهٔ شیوه‌های اعتبارسنجی روایات و راوی‌شناسی همزاد با خود حدیث، از عمری طولانی برخوردار است. از این‌رو مباحثت رجالی همواره مطمح نظر حدیث‌پژوهان و کارشناسان علوم اسلامی در تمام دوره‌ها بوده است.

پس از بازتأسیس حوزه علمیه در شهر مقدس قم، فقههان در این مجتمع دینی برای اعتبارسنجی روایات، شیوه‌های مختلفی را آزموده‌اند. دو شیوه اعتبارسنجی قرائناً محور و سندمحور در حوزه‌های علمیه، همواره دنبال کنندگان فراوانی داشته است.

مسئله‌ای که این نوشتار، عهده‌دار پاسخگویی به آن است، عبارت است از این‌که: در سده اخیر، دانش رجال در حوزه علمیه قم از چه وضعیتی برخوردار بوده است؟ چه کسانی با تألیفات خود در پیشبرد دانش رجال نقش آفرین بوده‌اند؟ چه آثاری و در چه قالبهایی در حوزه دانش رجال در سده اخیر در قم منتشر شده است؟ کدام مراکز علمی در سامان‌دهی دانش رجال، نقش پیشتری ایفا کرده‌اند؟

با توجه به فقدان پیشینه در این پژوهش، برای پاسخ به این پرسش، مجموعه کتاب‌های رجالی تأثیف مؤلفان قم و شخصیت‌های رجالی و نویسندهان این شهر در محدوده زمانی سده اخیر، بررسی و مطالعه شد. گفتنی است از منابعی که در بخشی از پژوهش پیش رو، پیشینه ارزشمندی را به ارمغان آورد، کتاب مأخذشناسی رجال اثر آقای رسول طلائیان است.^۱ نویسنده، شماری از مؤلفان رجالی را از دیرباز تا عصر حاضر، همراه با یادکرد آثار ایشان گرد آورده است.

نوشتار حاضر ضمن اشاره کوتاه به وضعیت رجال پژوهان قم در آستانه بازناسی حوزه علمیه، رجال پژوهان این خطه را به دو بخش پیش از آیة الله بروجردی و پس از ایشان تقسیم کرده است.

با مطالعه آثار رجال پژوهان و عملکرد فقیهان حوزه علمیه قم در یک صد سال اخیر می‌توان سه رخداد تأثیرگذار در نضج و گسترش رجال پژوهی مشاهده کرد. نخست حضور آیة الله بروجردی در قم و سپس پیروزی انقلاب اسلامی است. رخداد اول، جریان رجالی ویژه‌ای را در حوزه‌های علمیه شیعی و به‌ویژه قم ایجاد کرد و رخداد دوم، به شکل‌گیری مؤسسات آموزشی و پژوهشی، گسترش تألیفات کتاب‌های رجالی، تحقیق و تصحیح آثار رجالیان پسین و فراگیری آموزش‌ها و پژوهش‌های رجالی انجامید.

رخداد سوم را می‌توان حضور شاگردان آیة الله خوبی در قم دانست. ایشان با تأثیف کتاب معجم رجال الحديث و استواری بر اعتبارسنجی سندمحور روایات و تربیت شاگردان در یک دوره طولانی، به ترویج روش خویش پرداخت. با حضور شاگردان برجسته ایشان در قم، روش رجالی آیة الله خوبی نیز به عنوان روشی جدید در مقابل روش آیة الله بروجردی رخ نمود.

۱. از منابعی که در پژوهش پیش رو استفاده شیانی شده است، کتاب مأخذشناسی رجال اثر جناب آقای رسول طلائیان است. از نویسنده محترم و پژوهشکده علوم و معارف حدیث پژوهشگاه قرآن و حدیث به خاطر در اختیار قرار دادن کریمانه نسخه نهایی پیش از چاپ، صمیمانه سپاس گزارم. اطلاعات مربوط به نشر کتاب‌ها نیز برخاسته از کتاب مأخذشناسی رجال است.

۱. رجالیان قم، پیش از آیة الله بروجردی

دانش رجال در قم را می‌توان از یک منظر با شاخص «شخصیت‌های جریان‌ساز» به دو دوره قبل و بعد از آیة الله بروجردی دسته‌بندی کرد. پیش از حضور ایشان در قم، تلاش‌های رجالی در حوزه علمیه به ندرت شکل گرفت؛ اما هیچ کدام از آنها جریان‌ساز نبودند. حتی پیش از تأسیس رسمی حوزه علمیه در سال ۱۳۴۰ق، شماری از دانش‌آموختگان نجف که در قم و تهران حضور داشتند، به تدوین کتاب‌های رجالی اشتغال داشتند.

افرادی چون سید جواد بن علی قمی (م ۱۳۰۳ق)،^۱ سید علی اصغر جایلی بروجردی (م ۱۳۱۳ق)،^۲ میرزا ابو القاسم نراقی (م ۱۳۱۹ق)^۳ و محمدعلی نائینی اردستانی کجویی قمی (م ۱۳۳۵ق)،^۴ هر کدام با تألیف کتاب‌های رجالی در قم، سهمی در نشر این دانش داشتند. نه این بزرگان و نه حتی دانشمندی چون ملا علی کنی (م ۱۳۰۶ق) - که کتاب توضیح المقال فی علم الرجال او اثری مهم در این دانش به شمار می‌آید -، نتوانستند در ایران جریان رجال خوانی و رویکرد رجالی را تقویت کنند.

در دهه‌های نخست بازتأسیس حوزه علمیه قم، بیشتر عالمان و رجالیان قم، دانش‌آموخته نجف بودند. در بیست سال نخست پس از تأسیس حوزه، از حضور فردی رجالی در قم خبری نیست؛ اما در دهه‌های بعدی، رجالیانی را هر چند اندک می‌شناسیم. در دههٔ شصت قمری، چهار شخصیت رجالی و مؤلف که مدت کوتاهی در قم بودند، عبارت‌اند از:

۱ - حائری تهرانی، عبد الرحیم بن عبد الحسین (۱۲۹۴ - ۱۳۶۷ق)

نام اثر: ملخص المقال فی أحوال الرجال (آقابزرگ، ۱۴۰۸: ۶۷۴۱/۲۱۳/۲۲)

کتاب وی، مختصری از کتاب خلاصه الأقوال علامه حلی (م ۷۲۶ق) است که نویسنده، آن را

۱. وی نویسنده کتاب رجال مشهور به رجال السید جواد القمی است (آقابزرگ، ۱۴۰۸: ۱۰/۱۰۸ / ۲۲۵).

۲. سید علی اصغر جایلی از شاگردان شیخ انصاری بوده است و کتاب ظرافت المقال فی معرفة طبقات الرواۃ وی به چاپ رسیده است (همان: ۱۵ / ۱۴۹).

۳. وی از نوادگان میرزای قمی و نویسنده کتاب شعب المقال فی أحوال الرجال و مدفون در کنار قبر جدش در شیخان قم است. کتاب وی دو چاپ دارد که یکی از چاپ‌ها با عنوان شعب المقال فی درجات الرجال، در کنگره ملا مهدی نراقی و ملا احمد نراقی، با تصحیح: محسن احمدی (کاشان، ۱۴۲۲ق، در ۳۳۶صفحه)، منتشر شده است.

۴. محمد علی بن حسین نائینی اردستانی کجویی قمی، اثری را با عنوان ریاض المحدثین فی ترجمة الرواۃ و العلماه القمیین من المتقدمین و المتأخرین، خلق کرده که کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی در سال ۱۳۸۱ش، چاپ و منتشر کرده است.

۵. آقابزرگ تهرانی در الذریعة این کتاب را با نام‌های دیگری نیز معرفی کرده است: ملخص المقال فی نظم مختصر خلاصه الأقوال فی معرفة أسماء الرجال (۶۷۴۶/۲۱۴)؛ ارجوحة فی الرجال (۲۳۵۹/۴۷۴)؛ رجال الشیخ عبد الرحیم (۱۲۵/۱۰).

به نظم در آورده است. وی دانش‌آموخته کربلا، نجف و اصفهان است و از سال ۱۳۴۹ق، برای مدت کوتاهی (سه سال) در قم اقامت گزید.

۱ - ۲. علم‌الهدی کابلی، سید محمد (۱۲۸۴ - ۱۳۶۸ق)

نام اثر: تعلیقة علی منهج المقال للاسترآبادی (مرعشی نجفی: ۱۴۱۶/۲: ۲۱۶/۲)
وی نیز دانش‌آموخته نجف و از دوستان نزدیک مؤسس حوزه و نماینده ایشان در ملایر بود. پس از حضور در ایران، با حوزه علمیه قم در ارتباط بود و پس از وفات نیز در قبرستان نو قم به خاک سپرده شد.

۱ - ۳. زنجانی، فضل الله (۱۳۰۲ - ۱۳۷۰ق)

نام اثر: تعلیقات منهج المقال (آقابزرگ، ۱۳۷۸: ۳۶۴)^۱
بیشتر آثار وی کلامی و فلسفی اند؛ ولی تعلیقه بر تعلیقه منهج المقال بهبهانی و تعلیقه بر منهج المقال استرآبادی را می‌توان در کارنامه علمی وی مشاهده کرد. میرزا فضل الله، پس از بازگشت از عراق، در تهران اقامت داشت و با حوزه علمیه قم در ارتباط بود. وی نیز در شهر مقدس قم به خاک سپرده شده است.

۱ - ۴. قمی، علی (م ۱۳۷۱ق)

نام اثر: تنویر المرأة (آقابزرگ، ۱۴۰۸: ۱۴۰۸/۴۷۱/۴: ۲۰۹۲)
کتاب شیخ علی قمی، در شرح اسناد روایات کتاب شریف الکافی و بیان احوال رجال اسناد احادیث این کتاب است. آقا بزرگ تهرانی از این کتاب با عنوان‌های شرح اسناد الکافی و رجال الشیخ علی، فهرست کرده است (آقابزرگ، ۱۴۰۸: ۱۳۳/۱۰ و ۸۲/۱۳).

گذشته از این افراد، روش است که فقیهان قمی در فرایند افتاده، به اعتبار سنگی حدیث نیازمند بوده‌اند و به نظر می‌رسد شاگردان شیخ مرتضی انصاری، روش وی را در قم و نجف دنبال می‌کرده‌اند. در ابتدای این سده، روش شیخ انصاری در حوزه‌های علمیه رواج داشته است. اگرچه مشهور است که شیخ انصاری به روش رجالی محض، اعتبار سنگی حدیث نمی‌کرده است، اما جمعی از

۱. در الذریعة (۱۰/۱۰) این تعلیقات با عنوان رجال المیرزا فضل الله نیز آمده است.

شاگردان وی به تأثیر آثار رجالی روی آوردن. بیشتر آنها در نجف ساکن بودند و برخی نیز به اصفهان، قم، تهران و مشهد مهاجرت کرده بودند.^۱

۲. آیة الله بروجردی و مکتب رجالی قم

نه سال پس از وفات آیة الله حائری، مؤسس حوزه علمیه قم، آیة الله حاج آقا حسین بروجردی (۱۲۹۲ - ۱۳۸۰ق / ۱۳۴۰ش) وارد قم می‌شوند^۲ و به تدریس دروس عالی می‌پردازن. ایشان یک نظام اجتهادی را در بازخوانی احادیث و رجال پژوهی بنیان نهادند که بعدها به «مکتب اجتهادی قم» مشهور شد. زهرا اخوان صراف، مکتب رجالی آیة الله بروجردی را در دو محور کلی ارائه داده است:

محور اول: مبانی و دیدگاه‌های رجالی این مکتب، شامل: تقلیدی نبودن رجال و لزوم اجتهاد در آن، دیدگاه ایشان درباره مصادر رجالی و مبانی ایشان در توثیق و تضعیف (شامل: توثیقات

۱. شماری از شاگردان رجالی شیخ مرتضی انصاری عبارت‌اند از: سید علی اصغر جابقی بروجردی (م ۱۳۱۳ق)، مؤلف طرائف (ظرائف) المقال فی معرفة طبقات الرواۃ عبد الرحیم بن محمدعلی شوشتری نجفی (۱۲۲۶ - ۱۳۱۳ق)، سراینده منظومة فی الرجال؛ سید میرزا محمد‌هاشم چهارسوی (۱۲۳۵ - ۱۳۱۸ق)، مؤلف کتاب‌های شرح مشیخة الفقیه، الفوائد الرجالیة و رسالة فی أحوال أبی بصیر؛ محمدحسن شریعتمدار استرآبادی (۱۲۴۹ - ۱۳۱۸ق)، مؤلف کتاب‌های مجموعه الفوائد المستفقة و مظاہر الآثار؛ [شهید] ابراهیم دُنبی خوبی (۱۲۴۷ - ۱۳۲۵ق)، مؤلف کتاب ملخص المقال فی تحقیق أحوال الرجال؛ ملا علی علیاری تبریزی (۱۲۳۶ - ۱۳۲۷ق)، مؤلف کتاب بهجهة الامال فی شرح زبدة المقال؛ سید محمدعلی شاه عبد العظیمی (م ۱۳۳۴ق)، مؤلف کتاب منتخب الرجال؛ میرزا محمدعلی مدرسی چهاردهی نجفی (م ۱۳۳۴ق)، مؤلف کتاب حاشیة علی منهج المقال فی علم الرجال؛ سید ابوتراب خوانساری (۱۲۷۱ - ۱۳۴۶ق)، مؤلف کتاب‌های ترجمة أبی بصیر و إسحاق بن عمار، حاشیة علی منتهی المقال فی علم الرجال، الفوائد الرجالیة؛ محمدحسن بارفووشی مازندرانی (قبل از ۱۲۶۰ - ۱۳۴۵ق)، مؤلف کتاب نتیجه المقال فی علم الرجال؛ محمدعلی مدرس رضوی (۱۲۳۹ - ۱۳۱۱ق)، مؤلف کتاب رسالتی الدرایة و الرجال؛ علی بن محمدجعفر شریعتمدار استرآبادی (م ۱۳۱۵ق)، مؤلف کتاب‌های رموز الأقوال و کنوز بروز أحوال الرجال، غایة الامال فی استعلام أحوال الرجال، مبدأ الامال، المبدأ و المآل، الموضحة و منتخب الأقوال فی إجمال أحوال الرجال؛ محمدحسین شهرستانی حائری (م ۱۳۱۵ق)، مؤلف کتاب رسالتی الدرایة و الرجال؛ شرف الدین علی بن محمد مرعشی تبریزی (م ۱۳۱۶ق)، مؤلف کتاب‌های تعلیقیة علی رجال الكبير استرآبادی و حاشیة علی منتهی المقال فی علم الرجال؛ سید مرتضی کشمیری غروی (۱۲۶۸ - ۱۳۲۲ق)، مؤلف کتاب إعلام الأعلام فی الرجال.

۲. آیة الله شیخ عبد الکریم حائری در سال ۱۳۱۵ق / ۱۳۱۵ش وفات یافتد. اداره حوزه پس از ایشان بر عهده آیات سید محمدتقی خوانساری، سید محمد حجت کوه کمره‌ای و سید صدر الدین صدر قرار گرفت. در سال ۱۳۶۴ق / ۱۳۲۳ش آیة الله بروجردی به دعوت علمای قم وارد این شهر شد و دو سال بعد و پس از وفات آیة الله سید ابوالحسن اصفهانی به مقام مرجعیت نائل شد و ۱۵ سال عهده‌دار این مقام بود.

خاص و عام، نقش مذهب و روش‌های دیگر در کشف وثاقت، ساماندهی و به‌کارگیری طبقات و جایگاه صحت روایات کتب اربعه حدیثی)؛

محور دوم: خدمات و ابتکارات آیة الله بروجردی در علم رجال، از جمله استفاده از منابع فقهی در بررسی ویژگی‌ها و طبقات روایان و تأثیف موسوعه رجالی در تبیین طبقه روایان حدیث (ر.ک: اخوان صراف، ۱۳۸۷).

در مکتب اجتهادی آیة الله بروجردی نمی‌توان مسئله «شهرت» را در اعتبارسنجدی حدیث نادیده گرفت؛ روشی که به نظر می‌رسد در دیدگاه ایشان بر مجموع مباحثت رجالی، حکومت دارد.

آیة الله صافی گلپایگانی - که تقریرات درس اصول فقه آیة الله بروجردی را نگاشته - به تفصیل به این مسئله پرداخته است. استاد حسینی جلالی در کتاب *المنهج الرجالی للإمام البروجردی*، رساله‌ای را با عنوان «حجّیت شهرت» از تقریرات آیة الله صافی گلپایگانی آورده است.^۱

آیة الله بروجردی بر این باور بودند که منابع رجالی باقی‌مانده، ناتمام‌اند و نمی‌توانند نیاز رجالیان را بر طرف سازند (ر.ک: حسینی جلالی، ۱۳۸۰: ۷۰ - ۷۳)؛ از این رو «اسناد احادیث» را منبعی ممتاز برای شناخت راوی و نیازهای رجالی ارزیابی می‌کردند (همان: ۷۳). همچنین ایشان با رفع مشکل اسناد از طریق خود اسناد و با توجه به دیگر قرائی، مانند طبقات، اسناد مشابه و پرتکرار، دانش رجال را زنگ و بویی جدید بخشیدند. مبنای دیگری که در ارزیابی روایات، بسیار کارآمد بود، این بود که ایشان اصل را بر وثاقت روایان امامیه و مؤمن می‌دانستند مگر آن که خلاف وثاقت راوی ثابت شود. از این رو، از نگاه ایشان چه سما ارزیابی سندی روایات چندان ضرورت نداشت و در صورت نیاز نیز تضعیفات سندی بر توثیقات روایان حکومت داشت. بنابراین، پذیرش بسیاری از قواعد توثیقات عام از سوی ایشان را در همین راستا باید ارزیابی کرد.

۳. آیة الله بروجردی و اعتبارسنجدی حدیث

روش اعتبارسنجدی آیة الله بروجردی به‌ویژه در تعارض روایات بدین‌سان بود که سه مُرجح را مدد نظر قرار می‌داد:

۱. مباحث مطرح شده در این رساله، عبارت‌اند از: ادله حجّیت شهرت فتوایی، اولین مرجح از میان شهرت فتوایی و شهرت به حسب روایت، کدام یک است؟ حجّیت شهرت فتوایی، حتی با عدم وجود روایتی که مطابق آن است (ر.ک: حسینی جلالی، ۱۳۸۰: ۲۸۱ - ۲۸۵).

۳ - ۱. شهرت فتوایی

شهرتی را که فقهای متقدم (شیخ طوسی و پیش از ایشان) در مقام افتاده و عمل داشتند، بر هر گزینه‌ای مقدم می‌دانستند؛ لذا روایتی را که همسو با شهرت فتوای بود، هرچند فاقد سند معتبر و حتی مرسلا، بر بقیه روایات، مقدم می‌ساختند. دلیل اعتماد به چنین فتوای را نیز واسطه بودن اصحاب متقدم بین متأخران و ائمه^{علیهم السلام} می‌دانستند و بر این باور بودند که این شهرت، کاشف از یک دلیل معتبر (روایت معتبر) در نزد ایشان است.

۳ - ۲. شهرت روایی

بر مبنای اندیشه آیة الله بروجردی، شهرت روایی، از دو رکن «کثرت روایت» و «سداد روای» برخوردار است. در مسئله کثرت روایت، هم کثرت عددی روایت را مهم می‌شمردند و هم نقل یک روایت توسط هر سه نفر مؤلف کتب اربعه را دلیلی بر اعتبار روایت می‌دانستند. از سوی دیگر، از فتوا بر اساس حدیث شاذ - در مرحله دوم - جداً پرهیز داشتند.
سداد روایی بر اساس ضبط وی و اعتبار ایشان در نقل روای است که آن را نیز در چارچوب شهرت روایی، قابل بررسی می‌دانستند.

۳ - ۳. بررسی سندی

آیة الله بروجردی پس از آن که دو مرجح قبلی کارساز نباشد، به سراغ بررسی سندی می‌رود. در بررسی سندی ایشان آنچه مهم است، تضعیفاتی است که از دیدگاه وی بسیار حائز اهمیت است. چهار تضعیف سندی به ترتیب در نزد ایشان عبارت‌اند از: غلو روایی؛ ارسال سند؛ جهالت روای؛ موافقت با عامّه. بدین‌سان در مرجح سوم، سه تضعیف به روای و سند باز می‌گردد و یک تضعیف به دلالت و متن حدیث بازگشت دارد.^۱

عملکرد رجالی آیة الله بروجردی را می‌توان عملکردی جریان‌ساز نامید که دهها شخصیت برجسته امامیه در قم و حتی نجف، اثربذیر از شیوه‌های علمی ایشان، به دانش رجال روی آورده‌اند. بسیاری از شاگردان مُبَرِّز ایشان به همان شیوه در بررسی روایات اقدام کردند.^۲

۱. برای اطلاع از تفصیل روش اعتبارسنجی آیة الله بروجردی، ر.ک: حسینی جلالی، ۱۳۸۰: ۶۵-۱۲۴.

۲. نظیر حضرت امام خمینی، آیة الله گپایگانی، آیة الله فاضل لنکرانی، آیة الله صافی گپایگانی، آیة الله منتظری و... .

در گزارشی که ربانی بیرجندي نقل می کند، آیة الله خوبی نیز در نجف توسط شاگردان آیة الله بروجردی با شیوه رجالی وی آشنا شده است و چه بسا بتوان رویکرد رجالی آیة الله خوبی رانیز تبلوری از عملکرد ایشان داشت (ر.ک: ربانی بیرجندي، ۱۳۹۶: ۶۹/۱).

وی می نویسد: آیة الله جعفر سبحانی در ایام جوانی در درس آیة الله خوبی حاضر می شود و می بیند که وی در جبران ضعف مرسله ای، خود را به زحمت اندخته است. پس از درس، نزد ایشان می رود و بیان می دارند: «ما الداعی علی إتباع نفسك لاثبات روایة ضعيفة مرسلة لغرض إثبات سندتها ليترتب الحكم والفتوى عليها؛ ونحن في قم نعتمد منهجه الأستاذ آیة الله السيد البروجردی فإنّه قد أهتمّ بعلم الرجال، فإذا لم يوجد الرواى فی علم الرجال موتقاً نرّد على الرواية، وكل إسناد فيه راوٍ مجهول أو مجهول فالرواية ضعيفة وإن كان لها سند، فضلاً عمّا إذا لم يكن للرواية أى سند و كانت الرواية مرسلة كهذه الرواية المبحوث عنها» (ر.ک: ربانی بیرجندي، ۱۳۹۶: ۶۹/۱ و ۷۰).

نویسنده در ادامه می افزاید: این مباحثه سبب اندیشه بیشتر آیة الله خوبی شده و تغییر روش ایشان به بررسی سندی حاصل عنایت به عملکرد آیة الله بروجردی است.^۱

شاید در اثربداری برخی از عالمان نجفی از منهجه رجالی آیة الله بروجردی بتوان تردید کرد؛ اما با درنگی در شیوه فقهای قم پس از ایشان جای تردید نمی ماند که روش رجالی ایشان - هرچند با تغییراتی جزئی - در مکتب قم، جاری و ساری است.

به طور کلی از همان آغاز مرجعیت که شماری از علمای نجف با طرح «الأحاديث المقلوبة»، دانش رجال و فقه الحديث ایشان را سنجیدند تا پایان عمر ایشان، افزون بر صبغه رجالی در فقاهت، آثار متعدد رجالی ارزشمندی هم آفریدند که هفت جلد کتاب الموسوعة الرجالية، بخشی از کارنامه رجالی ایشان است. آیة الله بروجردی مسئله کارآمدی طبقات را در سندشناسی بر جسته کردند و آثار متعددی نیز در حوزه دانش رجال و معمولاً با محوریت طبقات و اسناد احادیث آفریدند که غالب آنها منتشر شده است. آثار رجالی ایشان عبارت اند از:

۱. فَعَلَّ السِّيدُ الْخَوَّائِ فِي الْمَسَالَةِ وَمَا أَجَابَنَا بِشَيْءٍ ثُمَّ أَعْرَضَ بَعْدَ ذَلِكَ عَمَّا كَانَ سَابِقًا عَلَيْهِ وَأَخْذَ يَعْتَمِدُ عَلَى السِّنَدِ وَالرَّوَاةِ (ر.ک: ربانی بیرجندي، ۱۳۹۶: ۶۹/۱ و ۷۰).

١. الأحاديث المقلوبة و جواباتها؛
٢. أسانيد «الاستبصار»؛
٣. إصلاح و مستدرک «رجال الطوسي»؛
٤. إطلالة على الرجال و الحديث؛
٥. تجريد أسانيد «الكافى» و تنقيحها؛
٦. تحقيق عن أسانيد «الصحيفة السجادية»؛
٧. تنقیح أسانید «التهذیب»؛
٨. الموسوعة الرجالية، ج ١: ترتیب أسانید کتاب «الكافی»؛
٩. الموسوعة الرجالية، ج ٢: ترتیب أسانید کتاب «التهذیب»؛
١٠. الموسوعة الرجالية، ج ٣: ترتیب أسانید کتاب «الخصال»، کتاب «معانی الأخبار»، کتاب «عال الشرائع»، کتاب ثواب الأعمال و عقاب الأعمال؛
١١. الموسوعة الرجالية، ج ٤: رجال أسانید أو طبقات رجال کتاب «الكافی»؛
١٢. الموسوعة الرجالية، ج ٥: ترتیب أسانید و رجال أسانید (أو طبقات رجال) «کتاب من لا يحضره الفقيه» و ترتیب أسانید کتاب «الأمالی»؛
١٣. الموسوعة الرجالية، ج ٦: رجال أسانید أو طبقات رجال کتاب «رجال الكشی»، «الفهرست» الشیخ الطوسي، «الفهرست» الشیخ النجاشی؛
١٤. الموسوعة الرجالية، ج ٧: رجال أسانید أو طبقات رجال کتاب «التهذیب»؛
١٥. تعليقة على «منهج المقال»؛
١٦. ترتیب «فهرس الشیخ منتجب الدين»؛
١٧. حواشی النجاشی (به صورت نسخه شخصی بوده و آقا بزرگ تهرانی نزد مؤلف مشاهده کرده است).

گفتنی است مقدمه‌های ایشان بر کتاب‌های: ترتیب اسانید کافی، تنقیح اسانید التهذیب، جامع الرواہ، جامع أحادیث الشیعة و مسائل الخلاف، شامل مباحث بررسی نقش طبقات راویان حدیث و محدثان در علم رجال است (برای دیدن شماری از مقدمه‌های رجالی آیة الله بروجردی، ر.ک: نجف: ۱۴۲۱).

برخی از آثار آیة الله سید حسین بروجردی، حاصل حواشی ایشان بر کتاب‌هایی چون (مرأة العقول) است که به همت شاگردانش با تغییراتی که انجام داده‌اند، به صورت یک اثر مستقل منتشر شده است. همچنین کتاب تجربید اسانید الکافی و الموسوعة الرجالية (جلد اول) که مرتب‌سازی اسانید کتاب الکافی را با رمزهای مشخص کرده و مقدمه‌ای بر آن نگاشته‌اند. مرحوم میرزا حسن نوری همدانی، یکی از شاگردان مبیّز ایشان است که در بازسازی و نگارش کتاب‌های آقای بروجردی، نقش مهمی ایفا کرده است.^۱

۴. وضعیت دانش رجال در حوزه علمیه قم پس از آیة الله بروجردی

پس از آیة الله بروجردی، رویکرد توجه به مباحث دانش رجال در حوزه علمیه قم فزوئی یافت. ظهور این جریان در تقریرات و مباحث فقهی فقها بهویژه شاگردان آیة الله بروجردی را می‌توان به وضوح نظاره کرد. چندی بعد با ورود دانش‌آموختگان حوزه مبارکه نجف اشرف به حوزه فخیمه قم در دهه پنجاه هجری شمسی و همچنین حضور پرنگ شاگردان آیة الله خوبی در این حوزه، رویکرد توجه به دانش رجال در قم، شتاب بیشتری یافت. البته نمی‌توان تغایر این دو رخداد را از نظر دور داشت؛ چه این که از همان ابتدا قابل پیش‌بینی بود که دو جریان قرائی محور (موثوق الصدوری) و سندمحور (موثوق السندي)، تا حدودی از یکدیگر تأثیرپذیر خواهند بود.

از سوی دیگر نمی‌توان ظهور انقلاب اسلامی در چهار دهه اخیر و رویکرد دینی مردم و بدنۀ حاکمیت را در پدیداری سؤالات اعتبارسنگی روایات نادیده گرفت. توجه بیشتر مردم به حوزه دین، امکان بیشتر تبلیغ دین از رسانه‌های ملی و عرصه‌های جدید، پرسش‌های حاکمیت از حوزه‌های علمیه، شباهات جدید مخالفان و دشمنان، افزونی کمی و کیفی طلاق در مراکز علمی، تأسیس رشته‌های علوم حدیث در دانشگاه‌ها و مراکز تخصصی حوزه‌های علمیه و عواملی از این دست، سبب شد تا توجه به مسئله اعتبارسنگی متون روایی گسترش یابد.

از این رو در چند دهه اخیر، شماری از فضلا و فرهیختگان رجال پژوه در قم، علاوه بر

۱. استاد سید محمد رضا حسینی جلالی در کتاب المنهج الرجالی و العمل الرائد فی الموسوعة الرجالية، ضمن اشاره به زندگی نامه آیة الله بروجردی و تألیفات ایشان، به مباحثی در سبک‌های رجالی و دیدگاه ایشان درباره کتاب‌های رجالی شیعه و شرایط حجّیت خبر واحد و روش ایشان در تطبیق سبک‌های رجالی خود با اسناد روایات پرداخته است. نویسنده در باب دوم کتاب، نوآوری‌های رجالی ایشان را به نیکی برشمرده است.

تدریس و نشر مباحث دانش رجال، به تألیف در این زمینه روی آورده‌اند. بی‌تردید این تلاش‌ها نیز در شمار تاریخ رجال در سده اخیر حوزه علمیه قم، قابل مطالعه است.

برای وضعیت‌سنگی دانش رجال در نیم قرن اخیر حوزه علمیه قم، مؤلفه‌های بازناسی رجال‌پژوهان مؤلف، پایان‌نامه‌ها، درس‌نامه‌نویسان، مراکز علمی، مقالات، مجلات علمی و نرم‌افزارهای حوزه دیجیتال، قابل ارزیابی است.

۴ - ۱. کتب رجالی و مؤلفان رجال‌پژوه قم

در ادامه به اختصار، اسامی رجال‌پژوهان پنج دهه اخیر و برخی از آثار رجالی آنها اشاره می‌شود. در بررسی‌های اولیه، نام حدود یک‌صد تن از نویسنده‌گانی که آثار رجالی در قم خلق کرده‌اند یافت شد؛ اما به دلایلی چون کم بودن صبغة رجالی، عدم تعدد آثار رجالی و شهرت نداشتن اثر، از یادکرد اسامی ایشان خودداری شد. بنابراین باید گفت شمار مؤلفان رجالی حوزه علمیه قم بیش از اسامی‌ای است که در این نوشتار می‌آید؛ در این جاته‌ها به آن دسته از نویسنده‌گانی اشاره می‌شود که:

الف. مددی از حیات علمی (تحصیل یا تدریس) خود را در قم گذرانده‌اند؛^۱

ب. آثار رجالی یا شخصیت علمی - رجالی ایشان از شهرت نسبی برخوردار بوده است.

پیش‌اپیش از تمام رجال‌پژوهانی که نام شریف ایشان در مقاله پیش رو نیامده یا به تمام آثار رجالی آنها اشاره نشده است، عذرخواهی می‌کنم. همچنین به جهت رعایت اختصار، از بیان القاب شایسته در عناوین پرهیز شده است. اسامی بر اساس ترتیب الفبایی نام مشهور نویسنده تنظیم شده است.

۴ - ۱ - ۱. ترابی شهرضايي، اکبر (م ۱۳۹۸ ش)

آثار: الموسوعة الرجالية الميسرة أو معجم رجال الوسائل؛^۲ پژوهشی در علم رجال؛^۳ کلیات علم رجال.

۱. بنابراین به ناچار نمی‌توانیم اسامی بزرگانی از دانش رجال نظیر مرحوم آیة الله سید ابوالقاسم خوبی، مرحوم آیة الله شیخ محمدتقی شوشتري و... را که در قم برای تحصیل یا تدریس حضور نداشته‌اند، یاد کنیم.

۲. مقدمه و اشرف بر تحقیق: جعفر سبحانی، قم: مؤسسه الإمام الصادق (ع)، ۱۴۱۹ق، ۲ج، اول؛ علی اکبر ترابی، ۱۴۲۴ق، ۶۵۴ص، دوم.

۳. قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۰ش، ۴۰۰ص، اول.

٤ - ٢. تبریزی، جواد (م ۱۳۸۵ ش)

آثار: الموسوعة الرجالية در یازده جلد.^۱ گفتنی است جناب آقای علی تبریزی در کتاب الفواد الرجالية من موسوعة آیة الله العظمی المیرزا جواد تبریزی^۲ در ده فصل، مجموعه‌ای از دیدگاه‌های آیة الله تبریزی را از حوالشی لیشان بر کتاب‌های حدیثی، رجالی و فقهی گردآوری کرده است.

٤ - ٣. جدیدی نژاد، محترضنا

آثار: معجم مصطلحات الرجال و الدرایة؛^۳ الأسس الحدیثیة و الرجالیة عند العالمة الشیخ محمد تقی المجلسی (با همکاری عبدالهادی مسعودی)؛^۴ دانش رجال از دیدگاه اهل سنت.^۵

٤ - ٤. حب الله، حیدر

آثار: منطق النقد السندي؛ بحوث فی قواعد الرجال و الجرح و التعديل (سه جلد)؛^۶ دروس تمھیدیة فی تاريخ علم الرجال عند الامامیة.^۷

٤ - ٥. حسینی جلالی، سید محمد رضا

آثار: کتاب العنونة (من صیغ الأداء الحدیث الشریف)؛ تاریخها، دلالتها و قیمتها العلمیة فی الكافی؛^۸ کتاب المنهج الرجالی و العمل الرائد فی الموسوعة الرجالیة؛^۹ تصحیح کتاب «رسالة أبی غالب الزراری» (برگزیده کتاب سال دوره نهم کتاب سال جمهوری اسلامی ایران)؛ تصحیح کتاب الرجال لابن غضائی.

٤ - ٦. حسینی، سید علی رضا

اثر: اعتبار سنجی احادیث شیعه (زیرساخت‌ها، فرایندها، پیامدها).^{۱۰}

۱. تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم: دار الصدیقة الشهیدة، ۱۴۲۹ق / ۱۳۸۷ش، ۱۱ ج، اول.

۲. سایت اینترنتی آیة الله العظمی المیرزا جواد تبریزی، ۲۱۵ ص.

۳. قم: دار الحدیث، ۱۳۸۰ش، ۲۰۳ ص، اول.

۴. قم: دار الحدیث، ۱۴۲۷ق / ۱۳۸۵ش، ۲۹۶ ص، اول.

۵. قم: دار الحدیث، ۱۳۸۱ش، ۲۹۲ ص، اول.

۶. بیروت: مؤسسه الانتشار العربی فی الیبروت، ۳ ج.

۷. بیروت: دار المحة البیضاء، تحریر درس جناب حیدر حب الله به قلم احمد بن عبد الجبار السمین، ۱ ج.

۸. قم: مجموعة آثار المؤتمر الدولی لذکری الشیخ نفہ الإسلام الکلینی، ۳۲-، دار الحدیث، ۱۴۲۹ق / ۱۳۸۷ش، ۱۸۴ ص، اول.

۹. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۸ش، ۳۸۴ ص، اول.

۱۰. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتاب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی و مؤسسه ره giovan راه امام هادی علیه السلام، ۱۳۹۷ش، ۷۰۴ ص.

۴ - ۱ - ۷. خامنه‌ای، سید علی

اثر: چهار کتاب اصلی علم رجال.^۱ به نظر می‌رسد این اثر، نخستین کتاب به زبان فارسی در کتاب‌شناسی کتب رجالی است. گفتنی است در متون درس خارج معظم‌له - که عموماً پس از درس منتشر شده است - به مباحث رجالی به صورت اختصاصی پرداخته شده است.

۴ - ۱ - ۸. داوری، مسلم

آثار: أصول علم الرجال بين النظرية والتطبيق.^۲ این کتاب، تقریر درس آیة الله شیخ مسلم داوری است که توسط مرحوم محمدعلی علی صالح نگاشته شده است؛ کتاب رسائل فی اسانید الزيارات؛ ایضاً حکایت الدلائل فی شرح الوسائل؛^۳ زیارت عاشوراء تحفة من السماء^۴ (در سه کتاب اخیر، بحث‌های رجالی و سندی به تفصیل انجام شده است)؛ قواعد رجالی؛ تقریری نو از درس مبانی جرح و تعديل.

۴ - ۱ - ۹. دریاب نجفی، محمود

آثار: مشیخة النجاشی؛^۵ المعجم الموحد لأعلام الأصول الرجالية والخلاصة للعلامة^۶ نصوص الجرح و التعديل دراسة و تقييم.^۷

۴ - ۱ - ۱۰. رحمان ستایش، محمدکاظم

آثار: آشنایی با علم رجال؛^۸ آشنایی با کتب رجالی شیعه؛^۹ قواعد توثیق روایان (با همکاری روح

۱. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۴ ش، ۶۲ ص، دوم؛ ترجمه عربی کتاب: الأصول الأربع في علم الرجال، ترجمه: ماجد الغرباوي، ۱۴۱۴ ق، ۶۴ ص.

۲. مؤسسه المحبین للطباعة والنشر، ۱۴۲۶ ق، ۲ ج، دوم.

۳. تقریراً لبحث سماحة آیة الله الحاج الشیخ مسلم الداوری، تأییف: السید عباس الحسینی والشیخ محمد عیسیٰ البنا، موسسه الامام الرضا^{علیه السلام} للبحث والتحقيق العلمی، الطبعه: الأولى ۱۴۲۷ هـ / ۲۰۰۶ م.

۴. موسسه الامام الرضا^{علیه السلام} للبحث والتحقيق العلمی، الطبعه: الثالثة ۱۴۳۶ هـ / ۲۰۱۴ م

۵. قم: مؤلف، ۱۴۱۳ ق، ۴۶۹ ص، اول.

۶. قم: مجمع الفکر الإسلامي، ۱۴۱۴ ق، ۲ ج، اول.

۷. قم: مجمع الفکر الإسلامي، ۱۴۳۰ ق، ۲ ج، اول.

۸. قم: دار الحديث، ۱۳۹۶ ش، ۲۵۴ ص، اول.

۹. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه (سمت) و دانشگاه علوم حدیث، ۱۳۸۵ ش، ۳۰۴ ص، اول.

الله شهیدی)،^۱ بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه (با همکاری محمدرضا جدیدی نژاد)،^۲ همچنین تصحیح و تحقیق کتاب‌های: الفوائد الرجالیة (بیرجندي)؛ الفوائد الرجالیة (کجوری)؛ الوجیزة فی علم الرجال (علامه مجلسی).

۴ - ۱ - ۱۱. زنجانی، شیخ موسی (م ۱۳۶۲ ش)

نام اثر: الجامع فی الرجال.^۳ مرحوم شیخ موسی زنجانی از شاگردان آیة الله شیخ عبد الكریم حائری در قم بوده است. کتاب وی به تازگی تحقیق و در دوازده جلد منتشر شده است و در بردارنده اسامی راویان کتاب‌های رجالی، فقهی و حدیثی است. مؤلف به ضبط اسامی، بیان اساتید و شاگردان، توحید مختلفات و تمیز مشترکات اشاره کرده است. از ویزگی‌های این اثر نسبت به کتب رجالی همگن در شیعه، استناد به مصادر عامه و توجه به راویان در صحیحین است.

۴ - ۱ - ۱۲. سبحانی، جعفر

آثار: کلیات فی علم الرجال،^۴ دروس موجزة فی علمی الرجال و الدراية،^۵ دور الشیعہ فی الحدیث و الرجال نشأة و تطوراً^۶

۴ - ۱ - ۱۳. سند، محمد

آثار: الاجتهاد و التقليد فی علم الرجال و أثره فی التراث العقائدي،^۷ بحوث فی مبانی علم الرجال؛^۸ الغلو و الفرق الباطنية (رواۃ المعارف بین الغلاة والمقصّرة).^۹

۴ - ۱ - ۱۴. شبستری، عبد الحسین (م ۱۳۹۵ ش)

آثار: أحسن التراجم لأصحاب الإمام موسى الكاظم ع؛^{۱۰} التبیین فی أصحاب الإمام أمیر

۱. قم: دار الحديث، ۱۳۹۶ ش، ۲۳۸ ص، اول.

۲. قم: دار الحديث، ۱۳۸۴ ش، ۵۶۸ ص، اول.

۳. قم: موسسه ولی العصر للدراسات الاسلامیة، تحقیق سید محمد حسینی قزوینی.

۴. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم، ۱۴۱۰ ق، ۵۳۱ ص.

۵. قم: المركز العالمي للدراسات الإسلامية، ۱۴۲۲ ق / ۱۳۸۰ ش، ۲۰۸ ص، اول.

۶. قم: مؤسسه الإمام الصادق ع، ۱۴۳۱ ق، ۵۰۲ ص، اول.

۷. قم: باقیات، ۱۴۳۷ ق، ۴۶۴ ص، دوم.

۸. به قلم: محمد صالح تبریزی، مؤسسه انتشارات عصر ظهور، ۱۴۲۰ ق، ۳۳۴ ص.

۹. قم: باقیات، ۱۴۳۷ ق، ۴۰۴ ص، دوم.

۱۰. مشهد: المؤتمر العالمي للإمام رضا ع، ۱۴۰۹ ق، ۲ ج، اول.

المؤمنين عليهما السلام و الرواة عنه،^۱ سُئل الرشاد إلى أصحاب الإمام الجواد عليهما السلام؛^۲ الفائق في رواة وأصحاب الإمام الصادق؛^۳ النور الهادي إلى أصحاب الإمام الهادي عليهما السلام.^۴

۴ - ۱۵. شبیری، سید محمدجواد

آثار: تعليقات على أنساد الأحاديث؛ توضيح الأنساد المشكلة في الكتب الأربع؛ أنساد الكافي؛^۵ بيت الأخيار في ترجمة آل مينم التمار؛ السعي الحثيث في تعين المراد من المتن الحناطي والمنتنى في أنساد كتب الحديث؛ الرشاد إلى إيضاح المراد من الحلبى في الأنساد؛ القول الجلى في ميسرو ابنيه محمد وعلي؛ كلمة حول إبراهيم بن عبد الحميد؛ كلمة حول الحسين بن عثمان؛ كلمة حول حفص الأعور؛ كلمة حول عبد الملك بن عتبة؛ زائد على هامش رسالة أبي بصير و... .^۶

۴ - ۱۶. شبیری زنجانی، سید موسی

آثار: أنسابيد كامل الزيارات وأعلام أنسابيد؛ أصحاب الإجماع؛ أنسابيد الأمالي شيخ الطائفه ومجالسه؛ ترتيب أنسابيد مناقب ابن معاذی؛ فهرست أنسابيد الاختصاص؛ فهرس أنسابيد بصائر الدرجات؛ فهرست أنسابيد تأویل الآیات در تقسیر ابن ماهیار؛ فهرس أنسابيد الفهرست؛ فهرست أنسابيد مأخذ كتاب الإیضاح؛ ترتيب أنسابيد وفهرست الرجال شیخ صدوق؛^۷ حاشیة رسالة عدیمة النظیر في أحوال أبي بصیر.^۸

۴ - ۱۷. طبیی، محمد جعفر

آثار: رجال الشیعة في أنسابيد السنة؛^۹ سهل بن زياد الادمی بین الوثاقه و الضعف؛^{۱۰} مصادر حديث

۱. قم: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۳۰ق، ۳ج، اول.

۲. قم: المكتبة التاريخية المختصة، ۱۴۲۱ق، ۳۶۰ص.

۳. قم: مؤسسة الشّریف الإسلامی، ۱۴۱۸ق، ۲ج، اول.

۴. قم: المكتبة التاريخية المختصة، ۱۴۲۱ق، ۳۵۹ص، اول.

۵. قم: دار الحديث، مجموعة آثار المؤتمر الدولي لذكرى الشیخ نفیة الإسلام الکلینی، ۱۴۲۹ق / ۱۳۸۷ش، ۲ج، اول.

۶. شایان ذکر است که رساله‌های یادشده از این مؤلف در بخش رجال مرکز تحقیقات کامپیوتی علوم اسلامی موجودند و هنوز به چاپ نرسیده‌اند.

۷. نسخه دستنویس تمام رساله‌های ذکر شده در نزد مؤلف و عکس آن در مرکز تحقیقات کامپیوتی علوم اسلامی و مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث، موجود است.

۸. میراث حدیث شیعه، دفتر سیزدهم، ص ۴۴۷ - ۴۵۸، تحقیق: سید محمدجواد شبیری.

۹. قم: مؤسسه المعارف الإسلامية، ۱۴۲۰ق، ۴۸۰ص، اول؛ قم: مرکز فقهی ائمه اطهار عليهما السلام، ۱۳۹۳ش، ۴۳۲ص (در چاپ جدید کتاب با عنوان رجال الشیعة في الصحاح السنة چاپ شده است).

۱۰. سوریه: حوزة فقه الأئمة الأطهار عليهما السلام، ۱۴۳۳ق، ۴۶۴ص.

المنزلة و توثيق رواته عند أهل السنة.^١

٤ - ١٨. عرفانیان یزدی خراسانی، میرزا غلامرضا (م ١٣٨٢ ش)

آثار: تحقيق حقيق في شأن الاعتبار الروائي لأبي الحسن على بن أبي حمزة الواقفي البطائني و نجله الحسن؛^٢ الثقات في أسانيد كامل الزيارات؛^٣ مشايخ الثقات.^٤

٤ - ١٩. على نژاد، ابو طالب

آثار: دانش رجال^٥ (در سه جلد)؛ رجال تفسیری (به همراه جمعی از نویسندها).^٦

٤ - ١٩. عمیدی حسینی، ثامر هاشم حبیب

آثار: تعویض الأسانید، تاریخه و نظریتہ و تطبیقانہ؛^٧ حیاة الشیخ محمد بن یعقوب کلینی؛^٨ الشیخ کلینی البغدادی و کتابه الکافی (فروع).^٩

٤ - ٢٠. غرباوی، ماجد

آثار: البحوث الرجالیة والکلامیة والأصولیة فی مجمع الفائدة والبرهان وزبدۃ البیان؛^{١٠} رجال کتاب الاختصاص؛^{١١} الرجال المستخرجة من آثار الشیخ المفید؛^{١٢} الشیخ المفید و علوم الحدیث.^{١٣}

١. قم: مدین، ١٣٨٣ ش، ٤٨ ص، اول.

٢. قم: المطبعة العلمیة، ربیع الثاني ١٤٤٠ ق، ١٦ ص.

٣. نجف: مطبعة النعمان، ١٣٨٥ ش، ٢٤ ص.

٤. الحلقة الأولى، قم: مجتبی عرفانیان، ١٤٠٩ ق، ٣٧٥ ص، دوم؛ قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ١٣٧٧ ش، ٢٧٦ ص؛ الحلقة الثانية، قم: مؤلف، ١٤١٦ ق، ١٠٤ ص؛ الحلقة الثانية، مؤسسة النشر الإسلامي، ١٤١٧ ق، ٢٤٤ ص، اول.

٥. تصحیح: حسن عُبودی، قم: مؤسسه المحققین للطباعة و النشر، ١٤٢٦ ق، ٢ ج.

٦. با اشراف: آیة الله عبد الله جوادی املی، قم: مرکز نشر اسراء، ١٣٩٣ ش، ٦٨٠ ص.

٧. بغداد، مطبعة دار الإسلام، ١٤٣٥ ق / ٢٠١٤ م، ٣ ج، اول.

٨. قم: دار الحديث بمساعدة منظمة الأوقاف و الشؤون الخيرية، ١٤٢٩ ق / ١٣٨٧ ش، ٥٣٢ ص، اول.

٩. قم: مرکز النشر - مكتب الإعلام الإسلامي، ١٤١٤ ق / ١٣٧٢ ش، ٥٠٠ ص، اول.

١٠. قم: مؤتمر المقدس الأربيلی، ١٣٧٥ ش، ١ - ٢٩٢.

١١. المؤتمر العالمي بمناسبة الذكرى الألفية لوفاة الشیخ المفید، ١٣٧٢ ش، ١٠١ ص.

١٢. المؤتمر العالمي بمناسبة الذكرى الألفية لوفاة الشیخ المفید، ١٣٧٢ ش، ١٦٥ ص، سی ام.

١٣. المؤتمر العالمي بمناسبة الذكرى الألفية لوفاة الشیخ المفید، ١٣٧٢ ش، ٢٦، ج ١١١ ص.

۴ - ۱ - ۲۱. محسنی، محمدآصف (م ۱۳۹۸، ش)

آثار: بحوث فی علم الرجال^۱ (این کتاب دارای سی و چهار بحث رجالی تحت عنوان «فائدة» است); مشرعة بحار الأنوار؛^۲ معجم الأحاديث المعتبرة.^۳ گفتنی است مرحوم آیة الله محمد آصف محسنی از سال ۱۳۵۸ تا سال ۱۳۷۶ شمسی در شهر قم به تدریس اشتغال داشتند.

۴ - ۱ - ۲۲. مددی، سید احمد

اثر: نگاهی به دریا.^۴ اگرچه از از آیة الله مددی، آثار قلمی چندانی سراغ نداریم، اما دقت‌های رجالی و بررسی‌های ارزشمند ایشان در حوزه رجال، سبب شده است تا دروس فقهی ایشان همیشه رنگ و بوی رجالی اش تابناک باشد و شاگردان رجالی متعددی را تربیت کند. همچنین ورود به عرصه فهرستی و کتاب محوری در بازناسی حدیث معتبر، از ویژگی‌های ابتکاری استاد است. گفتنی است آقای سید محمد عمادی حائری، در کتاب بازناسی متون کهن حدیث شیعه (روش، تحلیل، نمونه)،^۵ با نشر مصاحبه و اندیشه‌های استاد مددی، بخشی از روش فهرستی ایشان را تبیین کرده است.

۴ - ۱ - ۲۳. موحد ابطحی، سید محمدعلی (م ۱۳۸۱، ش)

آثار: أخبار الرواة؛^۶ أصحاب الإجماع و مشايخهم؛^۷ تاريخ آل زراره؛^۸ تهذيب المقال فی تنقیح كتاب الرجال؛^۹ شرح رجال الطوسي؛ شرح رجال الكشی؛ شرح الفهرست للطوسي؛ الطبقات الكبرى فی أصحاب النبي و الأئمة، القواعد الرجالية؛ مشايخ ابن أبي عمیر؛ الممدوحين والمذمومین من الصحابة؛ من روی عن الثقات؛ نخبة الأثر فی رجال كتاب المعتبر. بخشی از آثار

۱. قم: مطبعة سید الشهداء علیه السلام، ۱۴۰۳، ص ۳۳۶.

۲. بيروت: مؤسسة العارف للمطبوعات، ۱۴۲۶، ق ۲، ج ۲، دوم.

۳. تهران: دارالنشر الأدیان، ۱۳۹۲، ش ۱۴۳۴ / ق ۸، ج ۱، کتاب الرواة (علم الرجال)، ص ۱۱۵ - ۲۰۷.

۴. قم: انتشارات مؤسسه کتابشناسی شیعه، ۱۳۹۳، ش ۱۳۸۸، جلد اول، اول.

۵. تهران: کتابخانه موزه و اسناد مجلس شورای اسلامی و قم: دارالحدیث، ۱۳۸۸، ش ۵۲۰، ص ۴۰ - ۴۲.

۶. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۱۶، ق ۲، ج ۲، ص ۵۸۲.

۷. همان.

۸. اصفهان: چاپخانه ربانی، ۱۴۰۰، ق ۲۴۲، ص.

۹. قم: مؤلف، ۱۴۱۷، ق ۵، ج ۲، دوم.

یادشده مرحوم آیة الله ابطحی، به صورت نسخه خطّی است و هنوز به چاپ نرسیده است.^۱

۴ - ۱ - ۲۴. نمازی شاهروdi، علی (م۱۳۶۴ش)

آثار: الإعلام الهادية الرفيعة فى اعتبار الكتب الأربع؛^۲ مستدرکات علم رجال الحديث؛^۳ مستطرفات المعالى أو منتجب المقال والأقوال فى علم الرجال [تتمّة مستدرکات علم رجال الحديث].^۴

شایستهٔ یادآوری است که شماری از فقیهان و دانشیان معاصر در کنار دیگر آثار خود، تکنگاری‌های رجالی ای نیز نگاشته‌اند که چون از شهرت رجالی بالایی برخوردار نبودند، در اسمی پیش‌گفته نیامدند.^۵

۴ - ۲. درس نامه نگاری

پس از انقلاب اسلامی و رویکرد طلّاب و دانشجویان به مباحث علوم اسلامی و احادیث اهل بیت علیهم السلام، حوزه‌ها و دانشگاه‌ها به درس نامه‌هایی ویژه دانش رجال، احساس نیاز کردند. آیة الله جعفر سبحانی، اوّلین کتاب درسی در این زمینه را با عنوان کلیات فی علم الرجال برای طلّاب حوزه‌های علمیه تأثیف کردند. پس از ایشان کتاب‌های متعددی در این عرصه به چاپ رسیده است که برخی از این درس نامه‌ها عبارت‌اند از: دروس تمهیدیّة فی القواعد الرجالیّة،^۶ اثر

۱. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی(ره)، (۱۴۱۶ق)، ج ۲، ص ۵۸۲ - ۵۸۳.

۲. مشهد: چاپخانه خراسان، (۱۳۵۷ش)، ص ۲۲۸، جیبی.

۳. مقدمه: حسن نمازی، قم: حسن نمازی، (۱۴۱۲ق)، ج ۸، اول.

۴. تحقیق: حسن نمازی، تهران: مؤسسه نباء، (۱۴۲۲ق) / (۱۳۸۰ش)، ص ۴۴۸، اول؛ قم: جامعة المدرسین فی الحوزة العلمیّة بقم، مؤسسه النشر الإسلامي، (۱۴۳۶ق) / (۱۳۹۳ش)، ص ۵۳۶.

۵. مانند حضرات آقایان: ابو طالب تجلیل تبریزی (م ۱۳۸۷ش)، اثر: معجم الثقات و ترتیب الطیقات؛ حسن حسن‌زاده آملی (م ۱۴۰۰ش)، اثر: أضبیط المقال فی ضبط أسماء الرجال؛ سید شهاب الدین حسینی مرعشی نجفی (م ۱۳۶۹ش)، اثر: مُنْيَةُ الرِّجَال فی شریح نخبة المقال؛ سید علی محمد دستغیب حسینی شیرازی، اثر: معجم الثقات من جامع الرواۃ؛ حسین سعیدی، آثار: الضعفاء من رجال الحديث و المعلی بن خیس، شهادته و وثاقه و مسندہ؛ سیف الله صرامی، اثر: مبانی حجیت آرای رجالی؛ عزیز الله غفاری، آثار: روایان امام رضا علیهم السلام در مسنّد الرضا علیهم السلام، زندگانی حضرت عبد العظیم علیهم السلام و مشايخ فقه و حدیث در جماران، گلین و ذرشت؛ سید علی فانی اصفهانی (م ۱۳۶۸ش)، اثر: بحوث فی فقه الرجال (تقریر درس آیة الله سید علی علامه فانی اصفهانی به قلم شاگرد ایشان سید علی حسین مگی عاملی).

۶. منشورات سعید بن جبیر، (۱۴۱۷ق)، ص ۳۴۷، اول.

باقر ایروانی (از نخستین کتاب‌های آموزش مباحث رجالی است که این دانش را در چهار فصل تبیین کرده است)؛ ^۱ اصول علم الرجال، ^۲ اثر عبد الهادی فضلی؛ السوانح العاملیة فی تنقیح القواعد الرجالیة، ^۳ اثر معین حسن دقیق عاملی؛ مقیاس الرواۃ فی کلیات علم الرجال، ^۴ اثر علی‌اکبر سیفی مازندرانی؛ المدخل إلی علم الرجال و الدرایة، ^۵ اثر سید محمد حسینی قزوینی.

به نظر می‌رسد بیشترین سهم انتشار درس‌نامه‌های رجالی به زبان فارسی را «دانشگاه قرآن و حدیث» (از ارکان اصلی « مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث ») عهده‌دار باشد. برای نمونه، محمد‌کاظم رحمان‌ستایش با تألیف کتاب‌هایی چون: آشنایی با علم رجال، ^۶ آشنایی با کتب رجالی شیعه، ^۷ قواعد توثیق روایان (با همکاری روح الله شهیدی)، ^۸ و توثیق و تضعیف، ^۹ بیشترین سهم را در تدوین درس‌نامه‌های رجالی دارد. از دیگر درس‌نامه‌های رجالی این دانشگاه می‌توان به کتاب آشنایی با دانش و منابع رجال اثر روح الله شهیدی، توثیق و تضعیف اثر حمید باقری، و کتاب‌های سندشناسی، رجال کاربردی و قواعد رجالی، اثر راقم این سطور اشاره کرد.

۴ - ۳. پایان نامه‌ها

رساله‌های علمی و پایان‌نامه‌های رجالی دانش‌آموختگان حوزه علمیه، دانشگاه‌ها و مؤسسات و مراکز آموزش عالی استان قم، نقش بسیاری در وضعیت‌سنجی دانش رجال در عصر حاضر دارد. در چهار دهه اخیر، بر اساس شمارشی که راقم این نوشتار در سه وبگاه «نور مگز»، «ایرانداک» و «حوزه علمیه قم» انجام داده است، افزون بر یک‌صد نفر از علاقه‌مندان به مباحث رجالی، از پایان‌نامه و رساله خود در سطح سه و چهار حوزه علمیه، کارشناسی ارشد و دکتری مؤسسات آموزش عالی در قم دفاع کرده‌اند. آقای رسول طلائیان نیز در پژوهش جدید خود، نام یک‌صد و

۱. بیروت: مؤسسه أم القری للتحقيق و النشر، ۱۴۱۶ق، ۲۴۳ص، دوم.

۲. قم: أمین‌اندیشه، ۱۴۲۶ق / ۱۳۸۴ش، ۳ج، اول.

۳. قم: مؤسسه التشریعی للدراسات الإسلامية، ۱۴۲۲ق، ۴۱۲ص، اول.

۴. قم: مؤسسه ولی‌العصر للدراسات الإسلامية، ۱۴۲۵ق، ۲۸۸ص، دوم.

۵. قم: دارالحدیث، ۱۳۹۶ش، ۲۵۴ص، اول.

۶. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه (سمت) و دانشگاه علوم حدیث، ۱۳۸۵ش، ۳۰۴ص، اول.

۷. قم: دارالحدیث، ۱۳۹۶ش، ۲۳۸ص، اول.

۸. قم: دانشگاه قرآن و حدیث، مرکز آموزش الکترونیکی، ۱۳۸۹ش.

نه نفر را که تا تابستان ۱۳۹۸ ش، پایان نامه های رجالی نگاشته اند، گرد آورده است.^۱ بر اساس این پژوهش، شصت و شش پایان نامه در قم نگاشته شده است که از این تعداد، سهم حوزه های علمیه (حوزه علمیه خواهران و برادران و جامعه المصطفی العالمیة)، چهل اثر و سهم دانشگاه های قم بیست و شش اثر است.

این پایان نامه ها در مراکز حوزوی نظری «حوزه علمیه قم (مدارج عالی)»، مدیریت حوزه علمیه خواهران، جامعه الزهرا، جامعه المصطفی العالمیة، مرکز تخصصی علوم حدیث حوزه یا مراکز دانشگاهی چون: دانشگاه قم، دانشگاه قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم، دانشگاه تهران (پردیس فارابی قم)، و دانشکده اصول الدین قم تدوین شده است.

همچنین در دهه اخیر، دبیرخانه کتاب سال حوزه علمیه - که هر سال عهده دار معرفی بهترین آثار پژوهی است - افزون بر اهدای جوایز به کتاب های علمی، از بهترین پایان نامه های دانش آموختگان حوزوی - در سطح ^۴ حوزه یا ذکری دانشگاهها - نیز قدردانی به عمل آورده است. در میان این پایان نامه ها گاه آثار رجالی فاخر نیز نظر داوران را به خود جلب کرده است. برای نمونه، گروه علمی حدیث، درایه و رجال همایش کتاب سال حوزه در هفدهمین سال (۱۳۹۴ ش)، رساله دکتری «مبانی و معیارهای جرح و تضعیف در نزد قدماً شیعه»^۲ و در بیست و دومین سال (۱۳۹۹ ش)، پایان نامه سطح ^۴ با عنوان «مطالعه انتقادی تبیین فهرستی در اعتبارسنجی احادیث»^۳ را «اثر برگزیده» شناخت و بالاترین تقدير خود را از نویسنده این آثار به عمل آورد.

۴ - مقالات علمی

امروزه بخشی از گسترش و ارتقای دانش ها مرهون مقالات علمی هستند. با توجه به این که رجالیان پیشین، آثار متعددی را در ریز موضوعات مباحث رجالی خلق کرده اند و در عصر حاضر نیز همچنان سؤالات و شباهتی در این زمینه پدیدار شده است، گروهی از محققان معاصر به تدوین مقالات رجالی روی آورده اند. نویسنده این مقالات از زیرساخت های موجود در منابع پیشینی، به

۱. طلائیان، پیش از چاپ: ۶۸۵.

۲. اثر مهدی غلامعلی، به راهنمایی: استاد محمد کاظم رحمان ستایش.

۳. اثر وحید فولادزاده، به راهنمایی: استاد محمد کاظم رحمان ستایش.

بسیاری از مسائل رجالی در مقالات پاسخ داده‌اند. این مقالات در مجلات علمی، مدخل‌های دانش‌نامه‌ها و دائرة المعارف‌ها یا مجموعه مقالات همایش‌ها منتشر شده است.

۴ - ۱. همایش‌ها

پس از انقلاب اسلامی، همایش‌های متعددی در بزرگداشت شخصیت‌های دینی و بهویژه علمای بزرگ گذشته در قم و دیگر شهرها برگزار شد. ترجیع‌بند بسیاری از مقالات در این همایش‌ها را می‌توان مقالات رجالی دانست که عموماً به قلم رجال‌پژوهان قمی نگاشته می‌شد. برای نمونه می‌توان به کنگره بزرگداشت شیخ مقید، کنگره بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، کنگره بزرگداشت شیخ کلینی، کنگره بزرگداشت عبد الجلیل قزوینی و دیگر همایش‌های همگن اشاره کرد. با نگاهی به کتاب‌های مجموعه مقالات منتشر شده در این همایش‌ها مشاهده می‌شود به تناسب موضوع آثار و شخصیت دانشمند، مقالات رجالی قابل توجهی منتشر شده است. همچنین در کنگره بین المللی نقش شیعه در پیدایش و گسترش علوم اسلامی - که در قم و زیر نظر آیة الله مکارم شیرازی در اردیبهشت ماه سال ۱۳۹۷ در قم برگزار شد -، مقالاتی در نقش اهل بیت و شیعه در پیدایش و گسترش رجال‌الحیث و فروعات از محققان دریافت و شماری از آنها منتشر شد (ر.ک: جمعی از نویسندها، ۱۴۰۰: جلد ۳).

حتی رجال‌پژوهان قمی در همایش‌های ملی و بین المللی داخل و خارج از ایران نیز حضوری فعال داشته و دارند. در دهه اخیر، مجموعه‌های علمی وابسته به اعتاب مقدسه در عراق، همایش‌های متعددی را برگزار کرده‌اند که تقریباً در بیشتر آنها بخشی را به گروه مقالات رجالی اختصاص داده‌اند که پیوسته، مدیریت و تدوین مقالات آن واحد را رجال‌پژوهان قم عهده‌دار بوده‌اند. برای نمونه می‌توان به برگزاری کنگره بین المللی علامه وحید بهبهانی در سال ۱۳۹۴ شمسی در کربلا اشاره کرد که دو جلد از آثار این کنگره به مباحث رجالی ایشان اختصاص داشت که غالب آنها را رجال‌پژوهان قمی تألیف کرده‌اند (سلسلة آثار المؤتمر العالمي للعلامة المجدد الوحديد البهبهاني، ۱۴۳۶).

۴ - ۲. دانش‌نامه‌ها

دائرة المعارف‌نگاری در حوزه علوم دینی در ایران دارای پیشینه‌ای بس طولانی است و تقریباً به هشتصد سال قبل باز می‌گردد (قرشی، ۱۳۷۵: ۲۲/۱۲۷ - ۳۳؛ مقدسی، ۱۳۸۹: ۱/۱ - ۱۶؛

اما در عصر حاضر، روش تدوین دانشنامه‌ها و دائرة المعارف‌ها به صورت کلی دگرگون شده و متاثر از نگارش‌های غربی به شمایل امروزی در آمده است. بخشی از مدخل‌های رجالی دانشنامه‌های علمی معاصر به قلم شماری از رجال پژوهان حوزه علمیه قم نگارش یافته است. البته به نظر می‌رسد سهم نویسنندگان دانشگاهی در مدخل‌نویسی‌های علوم اسلامی این دانشنامه‌ها چشمگیرتر از حوزه‌یابان است.

در میان دانشنامه‌های متعددی که در نیمه دوم سده اخیر از استواری علمی برخوردار است و دارای مدخل‌های متعدد رجالی است، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

دائرة المعارف تشیع، به سرپرستی مهدی محقق، احمد صدر حاج سید جوادی، کامران فانی و بهاء الدین خرمشاهی، انتشار از سال ۱۳۶۰ ش؛

دائرة المعارف بزرگ اسلامی، به سرپرستی سید محمد‌کاظم بجنوردی، انتشار از سال ۱۳۶۷ ش؛

دانشنامه جهان اسلام، به سرپرستی مهدی محقق، نصر الله پور جوادی، سید مصطفی پورسلیم، غلامعلی حدّاد عادل، انتشار از سال ۱۳۷۵ ش.

۴ - ۳. ویکی‌ها (دانشنامه‌های اینترنتی)

با پیشرفت دانش در عصر حاضر و ظهور ویکی‌ها^۱ یا همان دانشنامه‌های اینترنتی در بستر وب، دانشیان علوم اسلامی نیز از این فرصت استفاده کرده و دانشنامه‌های متعدد اینترنتی را راهاندازی کرده‌اند. اساس دانشنامه‌های اینترنتی بر تدوین محتویات آزاد با همکاری افراد داوطلب است و هر کسی که به اینترنت دسترسی داشته باشد می‌تواند مقالات آن را ویرایش کند. البته برخی از دانشنامه‌های اینترنتی در حوزه علوم اسلام، بیشتر از آن که نویسنندگان مخاطبان مجازی باشند، جمعی از محققان و پژوهشگران در این عرصه، عهده‌دار تدوین مقالات در مدخل‌های علمی هستند.

معمول دانشنامه‌های اینترنتی علوم اسلامی، به بازناسی شخصیت‌های مهم در عالم

۱. ویکی (Wiki) معمولاً به انواعی از تاریخها گفته می‌شود که به تمام بازدیدکننده‌هایش (حتی گاه، بدون نیاز به نامنویسی در تاریخ)، اجازه ویرایش، افزودن یا حذف نوشته‌ها را می‌دهد. معمولاً در ویکی‌ها متن‌ها با استفاده از یک زبان نشانه‌گذاری ساده نوشته می‌شوند و با کمک یک ویرایشگر متن غنی، قابل ویرایش است (ویکی پدیا؛ مدخل «ویکی»؛ "wiki" دانشنامه بریتانیکا، 1.vol، لندن: شرکت بریتانیکا، 2007، archived from the original on 2008, retrieved April 10, 2008).

۴ - ۴ - ۴. مجلات علمی

شیوه و گسترش مجلات علمی پس از انقلاب اسلامی، سبب شد که مجلات حوزه دین و علوم اسلامی در مجموعه مجلات فرهنگی از رونق خاصی برخوردار باشند. بخشی از مجلات دینی ویژه علوم قرآن و حدیث یا اختصاصی دانش‌های حدیثی منتشر شده و مقالات رجالی متعددی در این گونه مجلات ارائه شده است که به برخی از مهم‌ترین این مجلات، اشاره می‌شود: آموزه‌های حدیثی؛ پژوهش‌نامه قرآن و حدیث؛ پژوهش‌های رجالی؛ پژوهش‌های قرآن و حدیث؛

اسلام و بهویژه شناسایی راویان اهتمام ورزیده‌اند. برای نمونه می‌توان به دانش‌نامه اهل بیت علیهم السلام اشاره کرد. این دانش‌نامه اینترنیتی، زیر نظر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم تأسیس شده و با محوریت چهارده مقصوم علیهم السلام به معرفی شخصیت‌ها، خاندان‌ها، شهرها و مکان‌ها، مفاهیم کلامی، قرآنی، سیاسی، اجتماعی، فقهی، اخلاقی و... مرتبط با اهل بیت علیهم السلام در حال تدوین است.

یکی دیگر از ویکی‌هایی که در ضمن مدخل‌ها به راوی‌شناسی روی آورده است، «ویکی‌شیعه» است. این ویکی، خود را دانش‌نامه مجازی مکتب اهل بیت علیهم السلام، وابسته به مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام می‌داند که دارای ۷۱۸۳ مقاله به فارسی تا زمان نگارش این نوشتار است. این دانش‌نامه، برخط و چندزبانه بوده و مداخل آن در حال ترجمه به پانزده زبان زنده دنیاست. اگرچه خاستگاه این ویکی، شهر مقدس قم نیست، اما تدوین مقالات رجالی و راوی‌شناسی آن را بیشتر رجال پژوهان قمی عهددار هستند.

«ویکی‌فقه»، دانش‌نامه برخط و آنلاین بر روی بستر اینترنت است که با هدف توضیح مفاهیم در زمینه علوم اسلامی و علوم مرتبط با آن راه‌اندازی شده است. این ویکی، وابسته به پژوهشکده باقر العلوم بوده و مدخل‌های آن را طالب قم، مشهد و نجف تدوین می‌کنند. معرفی راویان روایات فقهی و بیان تحلیل و بررسی توثیق و تضعیف ایشان از اهداف مدخل‌های رجالی است. «ویکی نور»، وابسته به مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) نیز دانش‌نامه‌ای تخصصی در موضوع کتاب‌شناسی و زندگی‌نامه پدیدآورندگان کتاب‌هاست که مقالات آن، توسط بخش تألیف و تدوین آن مرکز، طی سال‌های متعددی نگاشته شده است. مسئولان ویکی نور امیدوارند با برقراری ارتباط دوسویه با کاربران، مدخل‌های موجود، ویرایش، تصحیح، تکمیل و تولید جدید شوند. بخشی از مدخل‌های مرتبط با شخصیت‌ها به محدثان و راویان اختصاص دارد.

پژوهش نامه علوم حدیث تطبیقی؛ تا اجتهاد؛ تحقیقات علوم قرآن و حدیث؛ حدیث پژوهی؛ حدیث حوزه؛ حدیث و اندیشه؛ سفینه؛ علوم قرآن و حدیث؛ کتاب قیم؛ کتاب و سنت؛ مطالعات اعتبارسنجی حدیث؛ مطالعات تاریخی قرآن و حدیث؛ مطالعات قرآن و حدیث.

اگرچه شمار اندکی از دفاتر این مجلات در قم است، اما در تمام آنها می‌توان مقالات رجال پژوهان حوزوی و دانشگاهی قم را ملاحظه کرد. حتی در مواردی - مانند مجله مطالعات اعتبارسنجی حدیث که در خراسان منتشر می‌شود - شماری از اعضای هیئت تحریریه را رجال پژوهان قم شکل داده‌اند.^۱

در این میان، تنها مجله‌ای که در قم ویژه مباحث رجالی در حال انتشار است مجله پژوهش‌های رجالی به صاحب امتیازی و مدیر مسئولی آفای سید علی شبیری است. گفتگوی است با توجه به قدمت فصلنامه علوم حدیث (شروع انتشار: ۱۳۷۵ ش) به صاحب امتیازی دانشگاه قرآن و حدیث به نظر می‌رسد بیشترین مقالات رجالی را می‌توان در این مجله مشاهده کرد.

۴ - ۵. مراکز علمی

شماری از مراکز علمی در قم در دو بخش آموزش و پژوهش در نشر دانش رجال، سهیم بوده و هستند. این مراکز علمی پس از انقلاب اسلامی در قم شکل گرفته‌اند.

۴ - ۵ - ۱. مراکز آموزشی

حوزه علمیه قم پس از انقلاب اسلامی و ساماندهی جدید فرایند تحصیل، درس‌های رجال و درایه را در شمار دروس رسمی طلاب قرار داده و طلاب علوم اسلامی، موظف به یادگیری کلیاتی از این علوم هستند. همچنین مباحث تخصصی و گوناگون دانش رجال در «مرکز تخصصی علوم حدیث حوزه» در تمام رشته‌ها و سطوح تدریس می‌شود. گفتنی است این مرکز و «مرکز تخصصی معارف اهل بیت^{علیهم السلام}» از سال ۱۴۰۰ ش برای اولین بار، به راه اندازی رشته دانش رجال در سطح چهار روی آورده‌اند. امروزه در تمام مراکز تخصصی فقه نیز دانش رجال در سطح تخصصی تدریس می‌شود.

در کنار مراکز حوزوی، دانشگاه قرآن و حدیث (دانشکده علوم حدیث سابق) نیز سهیم بزرگی در نشر دانش الرجال داشته و دارد. این دانشگاه بعد از آن که در ضلع جنوبی حرم حضرت عبدالعظیم

۱. برای نمونه، مجله مطالعات اعتبارسنجی حدیث به صاحب امتیازی حوزه علمیه خراسان در حال انتشار است؛ ولی سه نفر از اعضای هیئت تحریریه آن (محمدکاظم رحمان ستایش، سید علیرضا حسینی و مهدی غلامعلی)، از رجال پژوهان قمی هستند.

۴ - ۵. مراکز پژوهشی

به برکت حضور دانشیان فرهیخته در شهر مقدس قم، حلقه‌های پژوهشی در برخی از بیوت علما یا مدارس علمیه شکل یافته و با استفاده از ظرفیت دانشی اساتید و شاگردان، پژوهش‌های گوناگونی سامان یافته و گاه آثار رجالي متعددی نیز منتشر شده است.^۱

همچنین پس از انقلاب اسلامی در برخی از مؤسسات علمی، گروه‌های رجال پژوهی تشکیل و به صورت تخصصی در این گونه مباحث، تحقیقات ارزشمندی سامان یافته است. به نظر می‌آید یادکرد چهار مؤسسه در قم ضروری است:

یک. مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث (تأسیس ۱۳۶۲ ش) از قدیمی‌ترین مؤسسات شهر قم است که به احیای موسوعه‌های رجالی اهتمام دارد. تحقیق و تصحیح آثاری چون نقد الرجال سید میر مصطفی تقرشی (۵ جلد)، تنقیح المقال شیخ عبد الله مامقانی (۳۶ جلد) و منتهی المقال ابو علی حائری (۷ جلد) از آثار پژوهشی این مؤسسه است.

دو. پس از تأسیس مرکز تحقیقات کامپیوتری نور (تأسیس ۱۳۶۸ ش) گروه‌های علمی متعددی در این مرکز شکل گرفت که گروه رجال، یکی از این گروه‌های است. به همت این گروه، نرم افزارهای مختلفی تا به امروز تولید شده است که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از: درایة النور، کتابخانه رجال شیعه، اسناد صدقوق، کتابخانه رجال شیعه و اهل سنت.

سه. مؤسسه تحقیقاتی حضرت ولی عصر علیه السلام (تأسیس ۱۳۷۰ ش)، یکی دیگر از مؤسساتی است که به تحقیق و پژوهش‌های رجالی اهتمام می‌ورزد. تألیف کتاب‌های المدخل

۱. از اساتید پژوهشگرپرور می‌توان به حضرات آیات و حجج اسلام: حاج سید موسی شبیری زنجانی، سید احمد مددی، شیخ مسلم داوری و محمود درباب اشاره کرد.

الى علم الرجال و الدرایة، دراسات فى اسانيد الكتب الروائية و تحقيق و تصحیح کتاب‌های سماء المقال فى علم الرجال، ذاثر ابو الهدی کلباسی و الجامع فى علم الرجال، اثر آیة الله شیخ موسی عباسی زنجانی (م ۱۳۹۹ق) در ۱۲ جلد از ثمرات این مؤسسه است.

چهار. مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث («مرکز تحقیقات دارالحدیث» سابق) در سال ۱۳۷۴ ش در قم تأسیس شد. پس از مدت کوتاهی از بدو تأسیس مؤسسه، گروه رجال آن نیز شکل گرفت. این گروه - که از مهم‌ترین گروه‌های رجالی قم است - تألیف کتاب‌های رجالی، تصحیح، تحقیق و احیای کتاب‌های رجالی کهن و تربیت پژوهشگران رجال پژوه را عهده‌دار بوده است.

برخی از تأثیفات گروه رجال دارالحدیث عبارت اند از: بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه؛ مبانی حجت رجالی؛ مأخذشناسی رجال شیعه؛ دانش رجال از دیدگاه اهل سنت؛ الضعفاء من رجال الحدیث؛ معجم مصطلحات الرجال و الدرایة؛ المعلی بن خنیس؛ دراسة فی شخصیة سهل بن زیاد و روایاته.

بخشی از توفیقات این گروه در عرصه تحقیق و تصحیح عبارت اند از: الرسائل الرجالیة اثر ابو المعالی کلباسی (چهار جلد)؛ الرجال ابن غصائی؛ الفوائد الرجالیة کجوری شیرازی؛ توضیح المقال ملا علی کنی؛ فائق المقال فی الحديث و الرجال اثر احمد بن عبد الرضا بصری.

۴ - نرم افزارهای دیجیتال

پس از تأسیس مرکز تحقیقات کامپیوتری نور (تأسیس ۱۳۶۸ش) و شکل‌گیری گروه علمی رجال تاریخ تدوین این مقاله، دست کم شاهد انتشار چهار نرم‌افزار رجالی به نام‌های زیر هستیم: درایة النور؛ کتابخانه رجال شیعه؛ اسناد صدوق؛ کتابخانه رجال شیعه و اهل سنت.

این نرم افزارها هر کدام با دامنه مختلف و قابلیت‌های متفاوت، امروزه در پیشبرد اهداف رجال، نقش مهمی را در حدیثپژوهی ایفا می‌کنند. برای نمونه، بررسی سندي کتاب وسائل الشیعه و کتب اربعه حدیثی و همچنین راوی‌شناسی با اطلاعات فراوان، از ویژگی‌های نرم افزار «درایة النور» است. یا در آخرین نرم افزار رجالی این مرکز یعنی «کتابخانه رجال شیعه و اهل سنت» شاهد متن کامل ۲۵۸ عنوان کتاب در ۹۴۷ جلد، در موضوعات گوناگونی چون «اصول و قواعد علم رجال، فواید رجالی، معاجم رجال‌الحدیث، کتب ثقات و ضعفا، مشترکات، آنساب، کتب طرق و مشیخه، تحقیق الأسناد، طبقات صحابه و طبقات محدثان» هستیم.^۱

۱. گفتنی است محصولات این گروه، همواره به صورت دیجیتالی بوده است؛ اما در وبسایت مربوط به این مرکز از منشوری یارده جلدی موسوم به *التعلیقات الرجالیة علی، کتب الحديث، اثر آیة الله شیری* باد شده است.

همچنین مؤسسه تحقیقاتی حضرت ولی عصر عَلَيْهِ السَّلَامُ (تأسیس ۱۳۷۰ش) نیز تا کنون دو نرم افزار رجالی به نامهای «آموزش علم رجال» و «کشف الرجال» تحقیق، طراحی و ارائه کرده است. نرم افزار کشف الرجال (نرم افزار برگزیده نمایشگاه اطلاع رسانی علوم اسلامی در سال ۱۳۸۳ش)، اولین برنامه کاربردی تحقیقاتی در علم رجال است که فهرست حدود ۳۵۵ جلد از کتب رجالی شیعه و اهل سنت همراه با متن کامل ۱۱۲ جلد کتاب از کتب فرقین را در بردارد. در این نرم افزار، معرفی حدود چهل هزار راوی از روایان فرقین همراه با طبقات روایان کتب اربعه حدیثی شیعه و بیان طریق شیخین (شیخ صدوق و شیخ طوسی) و ارزیابی آنها آمده است.

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بنا برآچه گذشت، در یک‌صد سال اخیر، حرکت علمی آیة الله بروجردی در توجه به دانش رجال را می‌توان مهم‌ترین عامل در تحولات رجالی ارزیابی کرد. تأثیفات رجالی ایشان و تربیت شاگردان فاضل سبب شد که رویکرد توجه به دانش رجال در قم و به تبع آن، دیگر حوزه‌های علمیه فزونی یابد. پیروزی نهضت امام خمینی در سال ۱۳۵۷ ش، در ایران ضمن این که سبب توجه بیشتر به دانش‌های اسلامی و بهویژه حدیث امامیه شد، در پیشرفت و عنایت به دانش رجال نیز تأثیر شگرفی داشت. در کنار دو عامل پیش‌گفته، تدوین کتاب معجم رجال الحدیث توسط آیة الله خوبی و بازگشت شاگردان ایشان به شهر قم نیز سبب شد تا اندیشمندان قمی، بیشتر با دیدگاه‌های رجالی معاصر خویش در نجف آشنا شوند.

حاصل سه عامل پیش‌گفته این شد که در نیمه دوم سده جاری، دانش رجال به نسبت نیمة اول سده جاری و چند سده اخیر، از وضعیت مطلوبی در قم و حتی جهان تشیع برخوردار شده است. بر اساس پژوهش پیش رو می‌توان مدعی شد که رشد و تعالی دانش رجال در پنجاه سال اخیر به صورت کمی و کیفی قابل مشاهده است. اگرچه این نوشتار، بیشتر به گونه‌شناسی تلاش‌های رجالی و شناسایی رجالیان معاصر منسوب به قم پرداخته است، اما بررسی دقیق کمی و کیفی، نیازمند پژوهشی مستقل است؛ چه این که در عرصه نظریه‌پردازی در سده اخیر، کمتر شاهد تحولات بنیادی و نظریات اساسی هستیم.

کتاب‌نامه

کتاب‌ها:

۱. اخوان صراف، زهرا (۱۳۸۷ش)، مکتب اجتهادی آیة الله بروجردی، قم: مؤسسه بوستان کتاب.
۲. آقابزرگ منزوی طهرانی، محمدحسن (۱۳۷۸ق)، مُصَفّی المقال، تصحیح: احمد منزوی، تهران: نشر عترت، دوم.
۳. _____ (۱۴۰۸ق)، الذریعة إلی تصانیف الشیعہ، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، اول.
۴. جمعی از نویسنده‌گان (۱۴۰۰ش)، نقش شیعه در گسترش علوم حدیث، با اشراف: ناصر مکارم شیرازی، به کوشش: محمدتقی سبحانی و محمدعلی رضایی اصفهانی، قم: انتشارات علی بن ابی طالب علیهم السلام.
۵. حسینی جلالی، سید محمد رضا (۱۳۸۰ش)، المنهج الرجالی و العمل الرائد فی الموسوعة الرجالیة لسید الطائفة آیة الله البروجردی، قم: بوستان کتاب.
۶. ربانی برجندی، محمدحسن (۱۳۹۶ش)، مناهج الفقهاء فی علم الرجال، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۷. سلسلة آثار المؤتمر العالمي للعلامة المجدد الوحيد البهبهاني (۱۴۳۶ق)، کربلا: مركز کربلا للدراسات والبحوث، اول.
۸. طلایان، رسول (۱۳۸۱)، مأخذشناسی رجال شیعه، قم: دارالحدیث.
۹. _____ (پیش از چاپ)، مأخذشناسی رجال، قم: دارالحدیث.
۱۰. کنی، ملا علی (۱۳۷۹ش / ۱۴۲۱ق)، توضیح المقال فی علم الرجال، تحقیق: محمدحسین مولوی، قم: دارالحدیث، اول.
۱۱. مرعشی نجفی، سید محمود (۱۴۱۶ق)، المسلسلات فی الإجازات، قم: مکتبة آیة الله العظمی المرعشی النجفی العامة.
۱۲. میراث حدیث شیعه (۱۳۸۵ش)، دفتر پانزدهم، قم: مؤسسه دارالحدیث، اول.
۱۳. نجف، محمد Mehdi (۱۴۲۱ق)، إطالة على الرجال و الحديث، قم: المجمع العالمي للتقریب بین المذاهب الإسلامية، اول.

دانش رجال در دنیا اخیره زندگی علیهم السلام

مقالات

۱. قرشی، محمدحسین (خرداد و تیر ۱۳۷۵ ش)، «تاریخ دائرة المعارف‌نگاری در جهان»، کیهان فرهنگی، شماره ۱۲۷، صفحه ۲۲ – ۳۳.
۲. مقدسی، مهناز (۱۳۸۹ ش)، «آشنایی با تاریخ دائرة المعارف‌نگاری در ایران و جهان»، نشریه طب سنتی اسلام و ایران، دوره اول، شماره ۱، صفحه ۱ – ۱۶.

پایگاه‌های اینترنتی

۱. پایگاه اینترنتی آیة الله العظمی المیرزا جواد التبریزی (<https://www.tabrizi.org>).
۲. پایگاه اینترنتی مرکز تحقیقات کامپیوترا علوم اسلامی نور (<https://www.noorsoft.org>).
۳. پایگاه اینترنتی ویکی پدیا (<https://fa.wikipedia.org>).

